

direction of Wisigoths' migration from Volyn to the Danube area via Southern Bug and Mid Dniester basins and Moldova.

A mechanism of Goths' life together with Slavs is traced: Slavs were tributaries of Goths, while the latter were a military-administrative caste in the Slavonic society.

The author treats the Gothie-Ant war in the mid 4th cent. as one of decisive stages in the struggle of Slavonic tribes for their liberation from the German vassalage having Huns as allies in that struggle.

Historical interpretation of Vandal relics of the late 2nd cent. concentrated in the Upper Dniester area and represented by separate burials of noble warriors with the arms is comprehended afresh.

Одержано 9.12.91

ПРО «КУЛЬТОВИЙ ШАР» І ПОХОВАННЯ З ТРУПОСПАЛЕННЯМИ НА МОГИЛЬНИКАХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

О. В. Петраускас

Стаття присвячена з'ясуванню об'єктивних характеристик одного з елементів явища, що є звичайним для більшості черняхівських могильників — т. з. «культового шару». Наведені характеристики не зовсім відповідають прийнятим в літературі поглядам на причини його появи.

Майже всі археологи, які проводили розкопки черняхівських могильників, звертали увагу на їх специфічну особливість — наявність значної кількості знахідок у верхніх шарах (приблизно на рівні 1—3 штиків, на глибину 0,5—0,6 м). Явище, характерне для більшості могильників культури, на жаль, залишилось без уваги у працях публікаційного характеру. Як правило, основна увага зосереджується на похованнях. Все, що знаходиться поза їх межами, становить інтерес виключно як предмет, річ. Рідше дослідників цікавить глибина та планіграфія їх розташування. Починаючи з 60-х років комплекс знахідок «за межами поховання» об'єднують під різними назвами: «знахідки з культового шару», «тризнового», «орного»¹. Але одержати вичерпну інформацію про цю особливість могильників пізньоримського часу з опублікованих праць практично неможливо. Це обумовлено тим, що серед дослідників існують не тільки різні погляди на розуміння цього явища, але й тому, що відсутній первинний ступінь наукового дослідження — опис археологічного комплексу. Тому, перш ніж перейти до аналізу існуючих поглядів на природу походження шару, необхідно охарактеризувати явище згідно з рівнем тих можливостей, які є у нашому розпорядженні на даний час.

Як опорні пам'ятки, що дають найповніше уявлення про культовий шар, можуть бути використані могильники, розкопки яких проведені із застосуванням методу суцільної фіксації знахідок на планах та з наявністю опису знахідок по квадратах та глибинах. На жаль, таких могильників небагато. Ми використали матеріали могильників Обухів Іа² та Канів — вул. Пушкіна³. Із матеріалів інших могильників залучалася вся можлива інформація з розглядуваного нами питання. Посилання на ці матеріали наведені в тексті. Характеристика шару може бути проведена згідно з наступними показника-

ми: наявність та відсутність на конкретних могильниках, планіграфія (характер поширення на площі могильника), стратиграфія (глибина залягання) співвідношення з рівнями основних поховальних типів, та комплекс знахідок (функціональні групи та стан збереженості).

Наявність знахідок у верхніх шарах могильників, ступінь розкопаності яких становить хоча б 10 поховань, відзначена для більшості могильників культури. Виняток становлять пам'ятки, де домінує обряд трупопокладення (далі ТП) або де з різних причин зруйновано верхній шар ґрунту. Таких могильників небагато — Ранжеве⁴, Кам'янка-Анчекрак⁵, Журавка Ольшан-

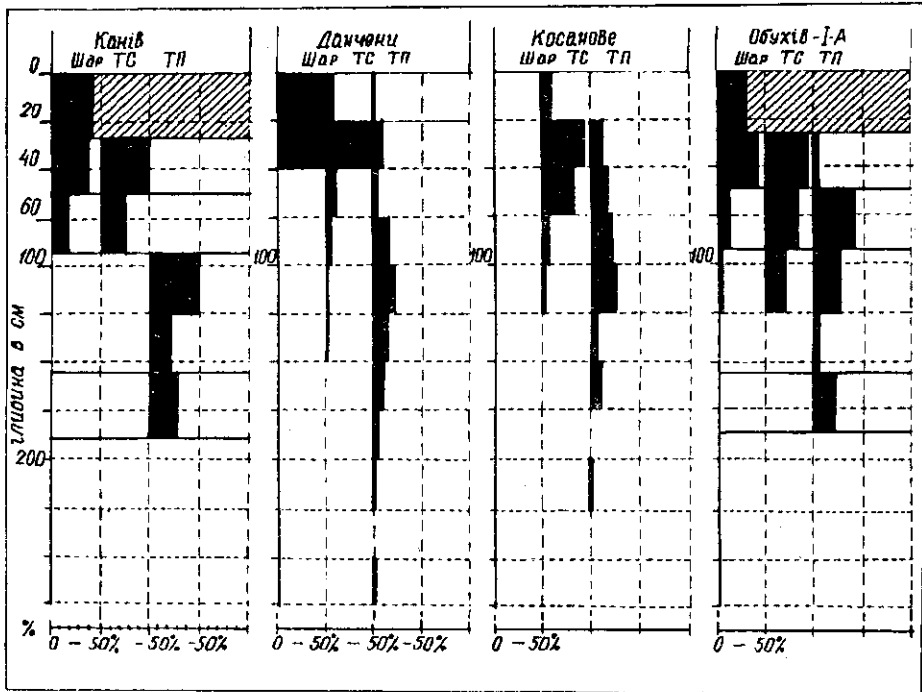

Рис. 1. Стратиграфія головних обрядових типів (ТП та ТС), культового та орного шару на могильниках черняхівської культури.

ська⁶, Чернелів Руський⁷, Холмське⁸. Розглянемо окремо кожний з випадків. Ранжеве та Кам'янка Анчекрак репрезентують тільки ТП, при цьому перший, на думку Е. А. Симоновича, вважається розкопаним повністю. В обох випадках дослідники констатували відсутність знахідок у верхніх шарах могильників⁹. Крім того, немає знахідок і в заповненнях поховальних ям більшості ТП. Виняток становлять окремі поховання (Ранжеве — пп. 6, 3, 11, 12, 17, 20), в яких знайдені уламки сіроглиняного посуду і, наскільки це можливо встановити з опублікованих матеріалів, без слідів вторинного обпалення. Фрагментований посуд у даному випадку являє собою залишки поховального інвентаря, оскільки поховання, з яких походить посуд, пошкоджені¹⁰. Зауважимо, що в деяких похованнях зафіксовані вуглини — ознака, характерна для шару, — але в даному випадку їх наявність пов'язана з обрядом ТП і наступним руйнуванням могил. Подібна ситуація спостерігається і в Холмському — залишків шару тут не зафіксовано. Поховання з порушеними кістяками мають залишки інвентаря у фрагментованому вигляді без слідів вторинного обпалення (Холмське — пп. 17, 23 та ін.)¹¹.

Журавку Ольшанську, Коблеве, Чернелів Руський відзначає наявність окремих поховань із спаленням (далі ТС), хоча переважну більшість тут становлять ТП. На жаль, у зв'язку з обмеженою інформацією, відновити всі особливості цих пам'яток складно. У Коблево ситуація аналогічна Ранжево-му — фрагменти посуду пошкодженого інвентаря у заповненнях ям з ТП. В Чернелів Руському І. П. Герета засвідчує знахідки «тризни» (фрагменти

вторинноперепаленої кераміки, кальциновані кістки) поруч з ТП, а також наводить каталог індивідуальних знахідок за межами поховань. Кількість їх незначна¹².

Таким чином, можна стверджувати, що для черняхівських могильників з обрядом ТП або там, де вони становлять виключно більшість, характерні специфічні форми прояву культового шару. Лише деякі його елементи мають тут місце — уламки посуду, поодинокі речі в заповненнях ям, зв'язок яких з інвентарем зруйнованих поховань очевидний. Культовий шар — характерна риса для всіх пам'яток, де зафіксовані два типи поховань — інгумація та кремація — або переважає остання.

Планіграфія. Поширення культового шару пов'язане практично з усією територією могильника. За межами основних скупчень поховань він звичайно простягається не далі 5—10 м (на глибину 0,25—0,5 м, наприклад, східна периферія в Обухові 1а, північно-східна межа в Каневі) (рис. 2,3).

Простежено, що в межах могильника інтенсивність насичення шару знахідками нерівномірна. Так, Н. М. Кравченко, аналізуючи цю особливість у Косанові, зазначила, що наявність шару тут пов'язана з біритуальними ділянками могильника, концентруючись поблизу або над похованнями з пошкодженими кістяками¹³. У північній частині могильника (ділянки тільки з ТП) залишків шару не зафіксовано. Схожа картина нерівномірного розподілу шару залежно від обрядових ділянок могильника відзначена також для Каборги IV¹⁴, Ружичанки¹⁵, Курників¹⁶. Простежити детальніше «внутрішню планіграфію» шару досить складно і можливо лише для тих могильників, де проведена поквдратна (суцільна) фіксація знахідок. Так, при розкопках могильника в Каневі, де також виділено бі- та моноритуальні ділянки, встановлено, що зони найбільшої концентрації знахідок, як правило, пов'язані з конкретними похованнями як ТП, так і ТС (рис. 5, 6). Ступінь насиченості шару на різних ділянках могильника різний. Найменший там, де є тільки ТП, найбільший — де є скупчення ТП та ТС або переважають останні. Розглянемо деякі абсолютні показники їх кількості.

Середня кількість знахідок на 1 м² дослідженої площі в цілому різна. За нашими підрахунками, на цій площі їх знаходиться від 1—2 до 6—17 (табл.). Середня кількість знахідок, підрахована для загальної площі могильника без урахування специфіки різних обрядових ділянок, дає досить умовне уявлення про його внутрішню планіграфію і підтверджує лише наявність шару на могильнику та можливий характер поховань. Спостереження за інтенсивністю насиченості шару на Канівському могильнику на різних обрядових ділянках засвідчили, що вона неоднакова і приблизно співвідноситься як 1:4. На ділянці з ТП та ТС, в середньому 7—8 знахідок, на ділянці тільки з ТП — 1—2. Якоюсь мірою останній показник відповідає спостереженням Н. М. Кравченко «про відсутність шару» в північній частині могильника на Косанові¹⁷, в Каборзі IV про «майже стерильний» простір на ділянці з ТП¹⁸, схожа картина зафіксована в Ружичанці та Курниках¹⁹.

Таким чином, відносно планіграфії культового шару черняхівських могильників можна сказати, що він властивий переважно для пам'яток, де є поховання з ТС, і практично відсутній або має специфічні риси на могильниках тільки з ТП або на обрядових ділянках інгумацій;

— поширення шару пов'язане з територією могильника і локалізується поблизу поховань (рис. 2, 3, 5, 6);

— для поховань з ТП шар концентрується в межах заповнення поховальних та вторинних (ритуальних) ям (рис. 6). Поблизу ТС знахідки в шарі мають нечіткі межі, утворюючи щось на зразок мантиї без ясних контурів (рис. 5, 6).

Стратиграфія. Про детальний поглибинний розподіл знахідок можна отримати уявлення за результатами спостережень їх кількості відповідно поглибинних інтервалів. На жаль, кількість цих даних обмежена, а свідчення, які маємо, не завжди точні. Згідно з зібраними даними, для могильників із природною ґрунтовою стратиграфією основний масив знахідок розміщується на горизонті від 0 до 0,5±0,2 м. Наприклад: Канів — 82%, Обухів 1а (розкоп 1983 р.) — 74%, (розкоп 1984 р.) — 71% (табл.). Безумовно, слід врахувати,

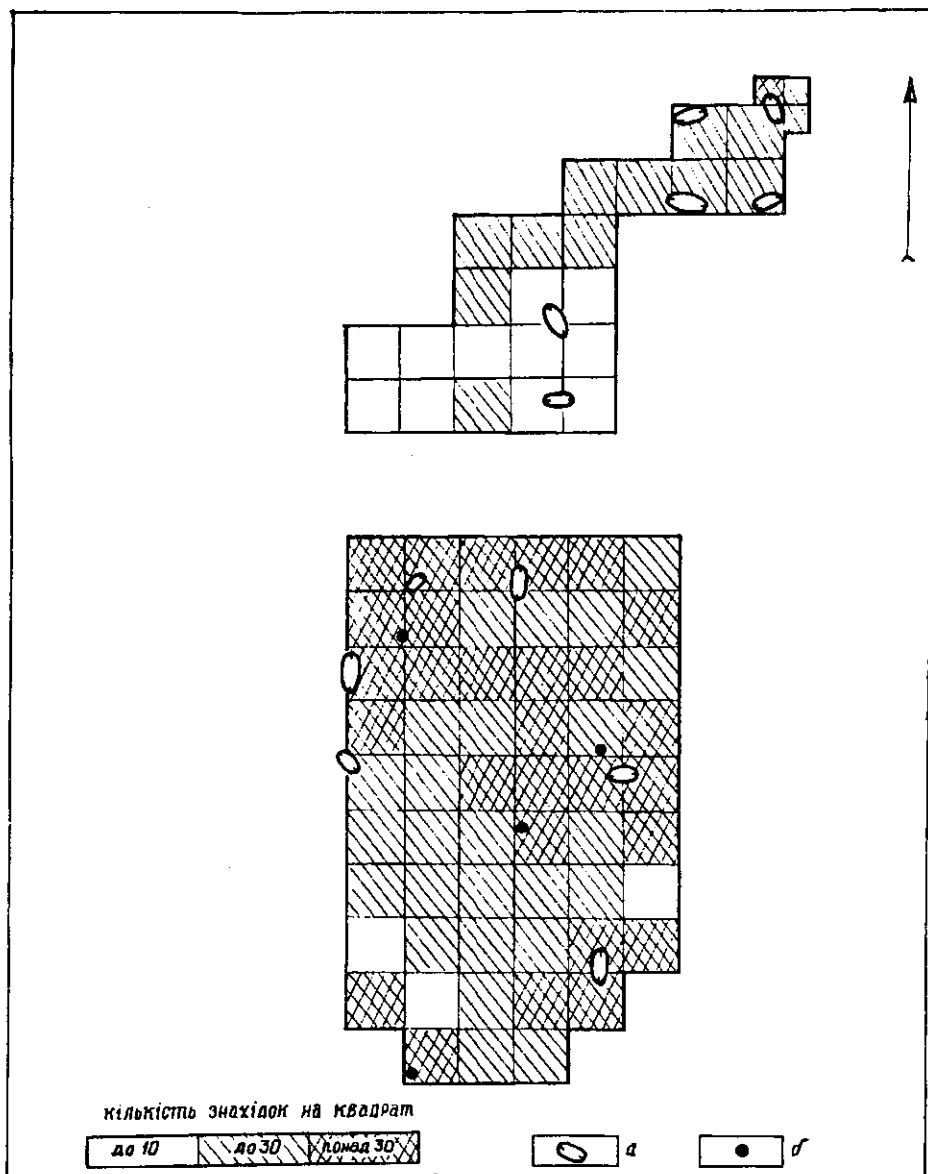

Рис. 2. Концентрація знахідок з шару на могильнику в Каневі.

що для кожного могильника стратиграфічний рівень шару індивідуальний і залежить від конкретних умов його розміщення — рельєфу, ґрунтового-рослинного покриття, інтенсивності природних та антропогенних ерозій (наприклад, умови Гаврилівки, де верхній шар наносний і в розкопі IV його потужність становить три штики або 0,6 м, у розкопі III — 0,25—0,35 м)²⁰. Та все ж для більшості черняхівських могильників діапазон зміни нижнього рівня залягання основного масиву знахідок припадає на гл. $0,5 \pm 0,2$ м відносно денної поверхні: Балцати II «найбільше кераміки знайдено на глибині 0,4 м»²¹. Привольне «у перших 3 штиках, особливо 3-му, тобто на глибині 0,6 м»²². Данчени «основна маса знахідок була відзначена на глибині 20—40 см»²³, Каборга IV²⁴, Косаново²⁵, Курниках²⁶ та ін. Уявлення про поглиблений розподіл знахідок для деяких могильників можна отримати з таблиці.

Всередині горизонту (інтервали по 0,2 або 0,25 м) знахідки розподіляються майже рівномірно з незначним переважанням на глибині 0—

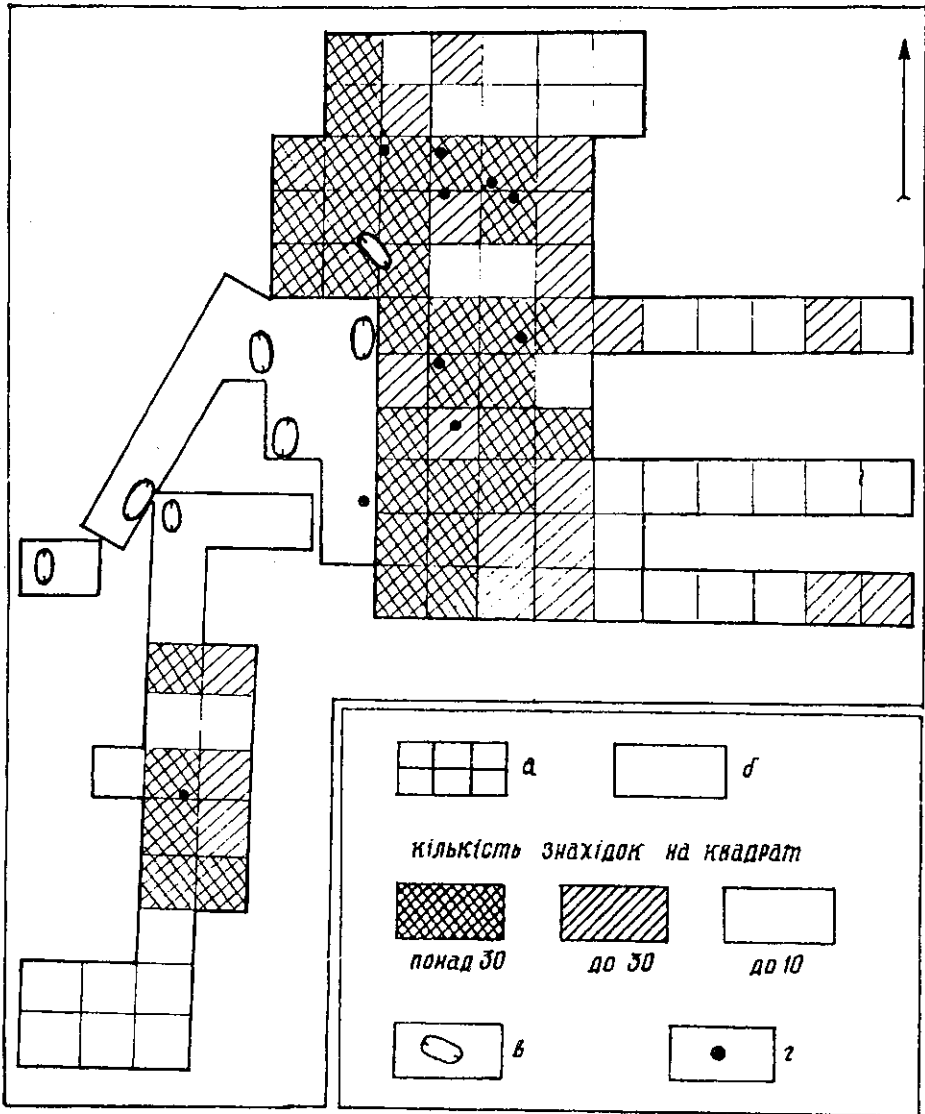

Рис. 3. Концентрація знахідок з шару могильника Обухів 1а.

0,25 м. Нижче основної глибини поширення шару $0,5 \pm 0,2$ м кількість знахідок різко зменшується — приблизно в 2—3 рази (за даними Обухова 1а та Канева), і, очевидно, проникнення їх туди пов'язане із заповненням ям ТП, а також діяльністю гризунів (рис. 5,6).

Певний інтерес має стратиграфічне співвідношення шару та поховань з кремацією та інгумацією. Горизонт шару збігається з глибиною більшості трупоспалень. Трупокладення знаходяться нижче — шар перекриває їх. Але привертає увагу факт поховання ТП на незначній глибині (рівні шару) — від 0 до 0,5 м. Ця особливість спостерігається на багатьох могильниках — Косанове, Журавка, Лохвиця, Будешти, Малашти, Дагчени (табл.). Аналіз діаграм поглибінного розподілу поховань на цих могильниках приводить до висновку, що вони становили окрему стратиграфічну групу, яка здається відносно стійким явищем для черняхівських могильників. Також значимо, що збереженість поховань відносно добра — непошкодженими залишаються кістяки, інвентар.

Середня кількість знахідок на 1 м² для загальної площі могильника

Пам'ятка	Загальна площа розкопу (м ²)	Загальна кількість знахідок	Кількість знахідок на 1 м ²
Данчени	8415	15945	1,9
Гаврилівка (розкопи III та IV)	135	2321	17,2
Балцати 11 розкоп 1	348	2511	7,2
розкоп 11	162	1747	10,8
Привольне	960	10000	10,4
Косанове	10000	5000	5,0
Курники (р-п 1983 р.)	462	735	1,6
Обухів 1а розкоп 1983 р.	168	1115	7,0
розкоп 1984 р.	96	627	7,0
Канів розкоп А	60	176	2,9
розкоп Б	224	1703	7,6
розкоп В	92	236	2,6

Заслугує на увагу ще один стратиграфічний аспект — співвідношення шару та глибини найбільш інтенсивного антропогенного пошкодження (оранки). Фактор, актуальний в стадії інтерпретації природи походження шару. За спостереженнями авторів розкопок, орний шар змінюється в межах 0,2—0,3 м відносно сучасної поверхні на більшості могильників. Виняток становлять плантажні оранки, що проводяться досить рідко і сягають глибини 0,5—0,7 м (Каборга IV). Найбільш поширена щорічна оранка чорноземів сягає рівня 0,2—0,3 м від денної поверхні. Рівень орного шару індивідуальний для кожного могильника і він добре фіксується в профілі розкопів (табл.).

Таким чином, підсумовуючи стратиграфічні особливості культового шару черняхівських могильників, слід зазначити:

— шар займає верхні горизонти ґрунтового покриття, розміщуючись між рівнем сучасної денної поверхні та глибиною 0,5±0,2 м. Нижче цієї межі спостерігається різкий спад кількості знахідок. Тобто, у стратиграфічному відношенні ми маємо справу з добре визначеним горизонтом з досить виразною нижньою межею (її фіксує статистичний поріг різкого зменшення кількості знахідок у 3—4 рази). З цим рівнем пов'язана переважна більшість знахідок — не менше 80—90%. Розміщення речей нижче цього рівня пов'язане з діяльністю гризунів та заповненням ям ТП. Найвність аналогічних знахідок із верхнього шару у заповненні ям з ТП засвідчує, що процес утворення шару синхронізується з часом функціонування могильника;

— горизонт шару збігається з глибиною поховання більшості кремацій. В межах шару також можуть знаходитись окремі ТП, але основний їх масив залягає нижче цього горизонту;

— постійній оранці підлягає верхня частина шару на глибину 0,2—0,3 м від рівня сучасної поверхні.

Склад знахідок з культового шару за функціональним призначенням може бути поділений на кілька великих категорій: інвентар, дрібні кальциновані та інгумовані кістки, залишки вогнища та «поховальних споруд», окремі речі без чіткої функціональної приналежності.

Культурний інвентар. Насамперед, це уламки глиняного посуду, дуже рідко цілі форми (у більшості праць згадувані як кенотафи або ритуальний посуд для їхні), побутові речі (прясла, ножі, кресала тощо), прикраси (намиста, підвіски та ін.), деталі одягу (пряжки, фібули та ін.). Для прикладу пошлемося на каталоги знахідок із шару на деяких пам'ятках: Привольне²⁷, Косанове²⁸, Оселівка²⁹ та ін. Практично склад знахідок не відрізняється від складу інвентаря звичайних поховань. Особливих, вирізняючих рис він не має, що вже зазначала Н. М. Кравченко, яка розробила класифікацію поховального інвентаря для ТП з північною орієнтацією³⁰. Різняться знахідки наявністю на більшості з них слідів дії вогню, фрагментарністю та незначними розмірами, тобто рисами, більш характерними для поховального інвентаря кремацій. В цьому відношенні дуже цікаві фрагменти гончарного посуду — сліди дії вогню (від локальних нагрівань до неізопольного стану з краплинами скляної маси), які посудина могла отримати в цілій формі або вже в розбитому стані. Співвідношення фрагментів посуду звичайного та вторинного обпалення ілюструють матеріали Канівського могильника 36 і 64% та Обухівського 39 і 61% відповідно. Майже такі ж властивості мають й інші речі — фрагментованість, сліди дії вогню, руйнації (оплавлена бронза, скло, гнуге залізо, перепалені мінерали та ін.). Кальциновані кістки за ступенем обпаленості відповідають стану кісток з поховань. Звичайно кістки невеликого розміру. Приналежність кісток у більшості випадків залишається невизначеною. Відомі лише окремі визначення кісток із шару могильників — у заповненні ями з ТП № 28 в Кам'яниці-Амчекрак³¹ та культового шару з Канева. У першому випадку вони визначені як кістки тварини та птаха, у другому — як кістки людини³².

Залишки вогнища у вигляді голелу, золи, обвуглених частин дерева, дільниць обпаленої землі, шлакоподібних утворень зустрічаються в заповненнях ям з ТП або ТС, рідше у верхніх горизонтах за межами поховань. Але зазначимо, що під час дослідження могильника в Каневі на розкопі, де поєднуються ТП та ТС, вкраплення вуглинок (розміром до 0,5 см) зафіксовано при огляді профілів стінок розкопу до глибини 0,5 м практично в усіх квадратах.

Під залишками «поховальних» споруд ми умовно об'єднали нечисленні знахідки каміння, обпаленої глини, які зустрічаються у верхніх шарах могильника без визначеного зв'язку з якимсь похованням (наприклад — Балцати 11, Оселівка, Косанове).

Таким чином, склад знахідок із шару черняхівських могильників за своїм функціональним призначенням практично відповідає інвентарю окремих поховань. Стан збереженості наближує їх до поховального інвентаря кремацій. Крім того, він включає до себе кальциновані кістки, залишки вогнища, «поховальних споруд» та невизначені речі. Для цієї частини знахідок також характерна наявність слідів дії вогню.

Аналізуючи знахідки із шару, слід звернути увагу на ті з них, що походять із заповнень ям з ТП. Їх наявність там, як зазначалось, синхронізує процес утворення шару та функціонування могильника. Крім того, дослідники вже звертали увагу, що в заповненнях ям можуть знаходитись фрагментовані речі з поховального інвентаря самого поховання (звичайно це уламки великих розмірів без слідів дії вогню). Походження цих речей відносно зрозуміле — пошкоджений інвентар ТП. Але в похованнях фіксуються фрагменти кальцинованих кісток, оплавлене скло, бронза, дрібні фрагменти перепаленої кераміки, вугілля (зазначимо, що знахідки зустрічаються і в непошкоджених похованнях — Обухів 1а, пл. 36, 38³³, Канів, п. 17³⁴). Тобто речі не характерні для ТП, що потрапили туди, ймовірно, з верхнього шару прилеглої ґрунту. По відношенню до ритуалу конкретного поховання з ТП вони мають випадковий характер.

Нижче розглянемо, наскільки відповідають перелічені особливості шару поглядам на природу його походження, висловленим в літературі. В цілому їх три: проведення обряду трини за небіжчиком після завершення поховань (Федоров—Симонович—Кравченко), наслідок зруйнування ТС оранкою (Кухаренко—Рафалович—Вернер) та спроба розчленувати масив шару на серію ТС особливого типу (Махно).

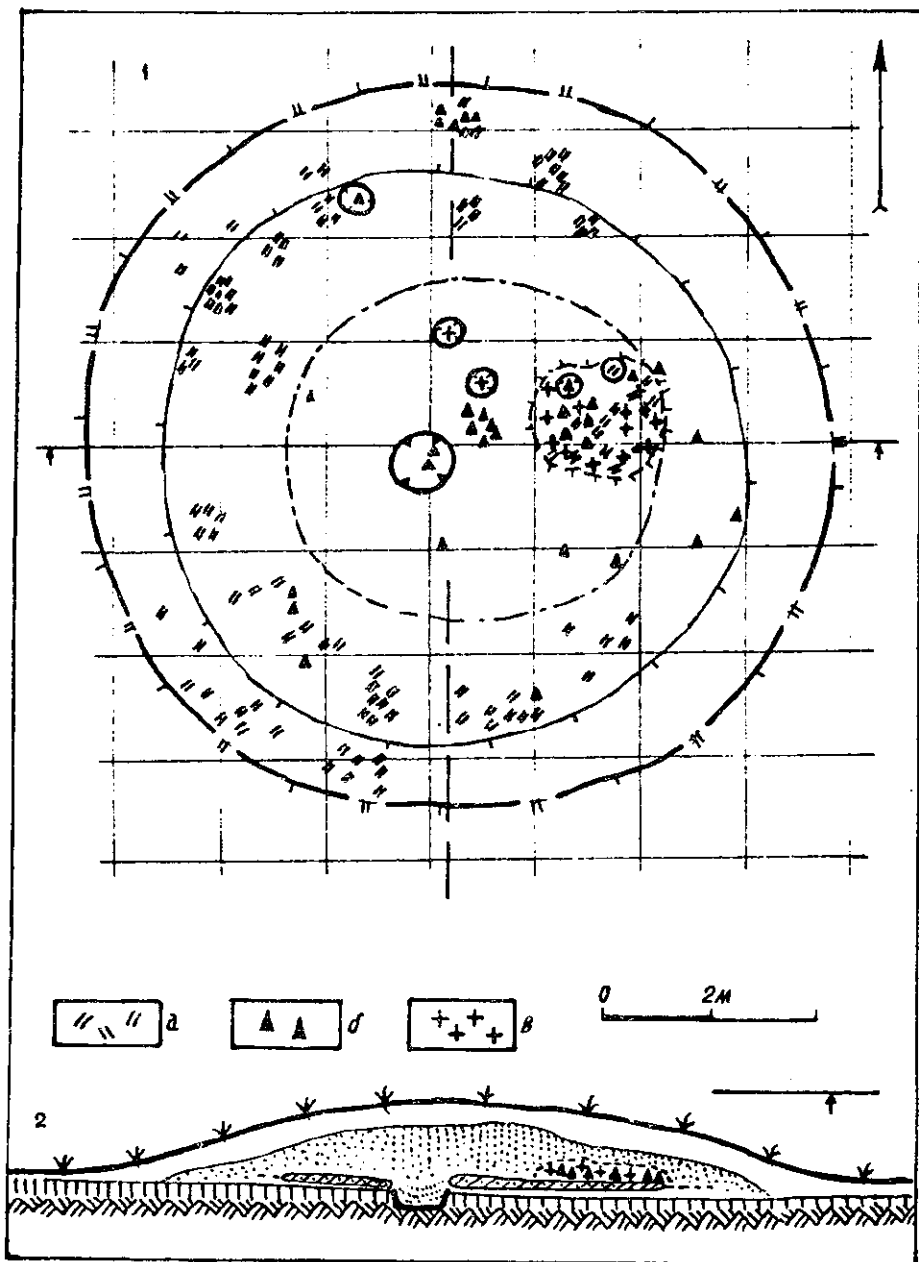

Рис. 4. План та розріз залишків трупоспалення на місці під земляним насипом культури карпатських курганів в с. Пилипи, група Б, курган 1 (за Л. В. Вакуленко).
 а) кальциновані кістки, б) вугілля, в) уламки посуду

Гадаємо, що аргументація кожної із запропонованих гіпотез добре відома, тому обмежимося лише аналізом аспектів, які суперечать цим поглядам.

Ідея тризни екстрапольована з етнографічних спостережень за поминальними звичаями румунських циган-язичників³⁵. Але спочатку це стосувалось пояснення археологічних комплексів так званих «тризнових ям». Пізніше поняття тризни (тризнового шару) було асоційовано з іншим комплексом знахідок — розбитим, перепаленим посудом та іншими речами, який розглядався як «результат однотипного ритуалу», умовно позначеного як тризна³⁶. Однак, як ми бачимо, шар переважно концентрується на біритуальних ділянках могильника, відомі випадки відсутності тризни над ТП (переважно на ділянках, де немає спалень). Шар на могильнику з'являється там, де є

скупчення, концентрації ТС. Його інтенсивність пропорційна кількості кремацій. У тих випадках, коли шар пов'язаний з ТП, його розміщення нагадує хаотичні включення в ґрунт ями, а не акуратно закопані залишки їжі та посуду. До того ж «харчова атрибутика» тризни у переважній більшості представлена посудом, дуже рідко кістками від м'ясної їжі (за межами поховань їх майже немає). Наявність у шарі кальцинованих кісток за таких умов залишається непоясненою. Склад знахідок із шару більше нагадує рештки поховання, до того ж за звичаєм спалення. Також залишається непоясненою наявність «тризнового» шару поряд спалень — значні концентрації на великих площах і приблизно однаковому рівні (рис. 5, б; табл.).

Культовий шар внаслідок тривалого руйнування оранкою³⁷ також не зовсім відповідає його реальним характеристикам. Глибина оранки звичайно знаходиться вище межі розміщення основного масиву знахідок. У всякому випадку перебільшувати значення оранки не слід, оскільки радіус розтяжки плугом невеликий³⁸. Крім того, навіть за таких умов у горизонті орного шару

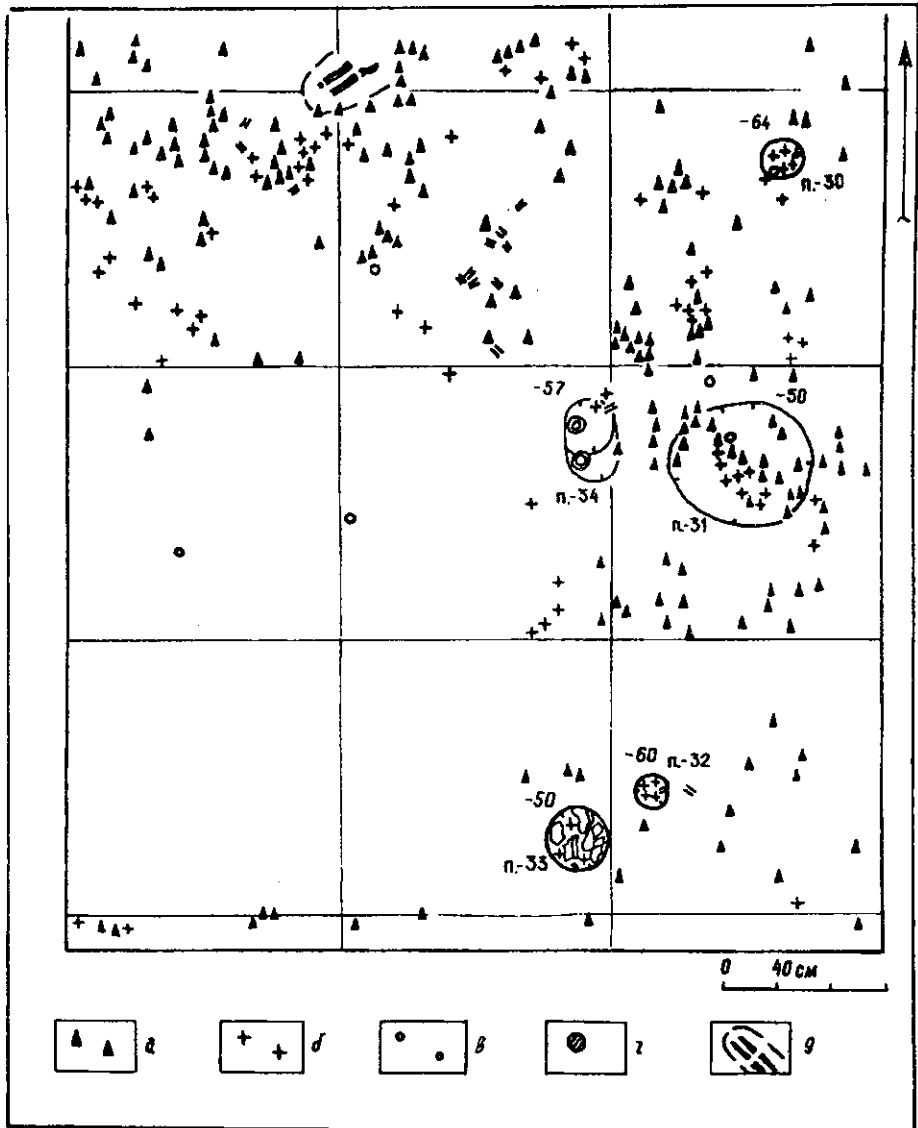

Рис. 5. Розташування знахідок з культурного шару та поховань на могильнику Обухів 1а, розкоп Г—84 (суцільна фіксація знахідок після першого штику).

а) уламки посуду, б) кальциновані кістки, в) індивідуальні знахідки, г) комплекси, визначені як трупоспалення, д) трупопокладення.

деякі ТС (наприклад, урнові) іноді зберігають деталі, які, згідно з теорією руйнування, навряд чи збереглися б — покриття урн, цілі урни та посудини-стравниці, компактні скупчення кальцинованих кісток (Оселівка, п. 50; Балцати 11, пп. 36, 53, 56; Лохвиця, пп. 1, 2, 10). У той же час багато прикладів, коли посуд з ТС, розміщений нижче горизонту оранки, має виразні сліди руйнування і фрагментованості, які він, безумовно, мав уже на час поховання в землі (Ружичанка, п. 22; Косанове, п. 42; Оселівка, п. 6, 10, 20, 67). Про те, що переоцінювати фактор руйнування не слід, свідчить і відносно добра збереженість поховань з ТП на незначній глибині, що збігається з глибиною ТС та шару: Косанове, пп. 2—4, 6, 10, 23, 25, 16³⁹, Данчени, пп. 23, 84⁴⁰.

Точка зору про неймовірну кількість поховань з так званими «розсіяними кісточками»⁴¹, на наш погляд, має інтерес як спроба розчленування суцільної тканини культового шару, використовуючи його об'єктивні показники. Помилка в тому, що ці показники зведені в абсолюти: кожна кісточка — поховання, кожний черепок — кенотаф або поховальний інвентар, поглибинні статистичні групи — хронологічні горизонти⁴². Природно, що фактологічна база тут будується на ретельній фіксації артефактів і в цьому розумінні бездоганна. Але відсутнє головне — реконструктивний цикл усвідомлення зафіксованих явищ, їх співвідношення з історичними реаліями та характером археологічного комплексу. Серед «маси» подібних поховань є й безумовні захоронення, але більшість з них не має чітких ознак, що дозволяли б об'єднувати їх у комплекси індивідуальних ТС. Ми не можемо погодитись з таким розумінням кремацій, точніше його різновидом тому, що:

по-перше, накопичений досвід дослідження пам'яток із спаленнями засвідчує, що поховання як ритуальна подія повинне вичленовуватись з навколишнього середовища — скупченням перепалених кісток (урни, лінзи і т. ін.), межами ям та вогнища насипом, огорожею, складом інвентаря;

по-друге, шлях формального підходу через тотожність кісточка — небіжчик — тупиковий. За такої умови ми повинні рахувати, скільки померлих знаходяться в одній урні (скупченні) та поблизу неї. Крім того, маємо поховання, де окремі кісточки знаходяться за 20—40 см від основного скупчення, обмеженого урною або іншою місткістю, що не збереглась. Як бути з цими похованнями?

З останньою точкою зору ми підійшли до проблеми диференціації (вичленування) поховань з кремаціями на могильниках черняхівської культури, на складність і необхідність дослідження якої звертали увагу багато черняхівців⁴³. Від її вирішення в значній мірі залежить питання археологічних класифікацій залишків спалення та об'єктивності історичних реконструкцій черняхівського суспільства. На даний час ми маємо кілька типологій черняхівських трупоспалень. Так, Е. А. Симонович, спираючись на центральноевропейські розробки, пропонував виділити три типи ТС (за способом розміщення кісток в похованні) — урнові, ямні та ямні, прикриті черепками⁴⁴, Н. М. Кравченко (за способом захоронення кісток, положенням урни та розмірами поховальних ям) виділила понад 20 типів⁴⁵. Нагадаємо, що ці загальні класифікаційні схеми диференціюють весь масив черняхівських спалень. Кожна з типологій побудована на основі особливого сполучення ознак, що утворюють окремі типи, статистичні показники яких побудовані на кількості індивідуальних поховань.

Поряд з групою комплексів безумовних поховань (урнові, компактні скупчення) є цілий ряд ознак (хаотичне розміщення кісток, черепків та інших знахідок), які умовно об'єднані в різні групи поховань або ж інтерпретуються як залишки тризнового-культового-культурного шару. Для цієї групи немає чітких меж, що об'єднували б їх в більш-менш правдоподібні комплекси. З іншого боку, складність розчленування їх пов'язана з аналогічним складом знахідок шару та спалень⁴⁶. Простежити дискретність між ними надзвичайно складно, не порушивши при цьому систему взаємозв'язку всіх елементів могильника. Шляхи чисто формального підходу та спроби пов'язати збіг ознак живої та мертвої поховальної моделі або не відповідають дійсності, або не пояснюють системуутворюючої ланки явища, що спо-

стерігається. Гадаємо також, завдяки цим обставинам, поки що знахідки «за межами» поховань умовно поєднані в поняття комплексу «шару могильника». Спроби реконструювати його історичну детермінанту не пояснюють всіх елементів археологічного комплексу черняхівського могильника.

У цій статті ми не ставимо за мету повністю пояснити механізм утворення цього явища. Спробуємо, спершись на об'єктивні уявлення про «шар», проаналізувати одну з його головних рис. Вище зазначалось, що одна з особливостей археологічного комплексу шару — це його зв'язок з вогнем — сліди дії вогню, пошкодження, планіграфічна та стратиграфічна наближеність до ТС, та схожий з ними склад знахідок. Спробуємо відновити цей зв'язок.

За більшістю думок, черняхівські поховання є результатом кремації на стороні, залишки якої потім перенесені на територію могильника. Виняток становлять поодинокі підкурганні поховання з обрядом кремації на місці в Башмачці⁴⁷, Військового⁴⁸. За таких умов логічний пошук пояснення появи шару на могильнику через вторинні, не пов'язані безпосередньо з ритуалом поховання, дії — тризна, руйнування або ж пояснення неймовірною кількістю поховань. До перелічених вище недоліків цих точок зору додамо, що важко уявити, щоб такі незначні (та безсистемні) речі, як дрібні фрагменти кераміки, крапельки скла, бронзи, окремі кісточки, вуглики вибиралися з вогнища і розкидалися у великих заглибленнях поблизу майбутнього поховання, а потім закопувалися (проблема нижньої межі шару). Плани суцільної фіксації знахідок на могильниках з'ясовують, що безперечні (локалізовані) залишки ТС супроводжують своєрідні мантиї з таких знахідок (рис. 5, 6).

Нам здається, що зняти більшу частину протиріч між особливостями шару та типологічною різноманітністю черняхівських трупоспалень можливо, якщо припустити використання іншої моделі ритуалу спалення — кремації небіжчиків на місці поховання. Найближчі аналогії такій моделі можна знайти в поховальних комплексах спалень, що опинилися під земляними насипами безпосередньо після завершення спалення. Подібні поодинокі поховання є в черняхівській культурі — Військове, Башмачка, Александрівка, можливо Новопокровське⁴⁹. Найбільш близькі за територією та часом подібні моделі ми знаходимо в поховальних пам'ятках культури карпатських курганів⁵⁰, частково серед підкурганних пам'яток римського часу Польщі⁵¹, о. Готланд, Південної Скандинавії⁵².

Для кращого сприйняття співвідношення археологічного комплексу черняхівських спалень та їх історичної відповідності спробуємо описати послідовність ритуалу спалення за матеріалами карпатських курганів та можливими при цьому варіаціями його археологічних залишків. Морфологічна класифікація та опис цього ритуалу виконані в праці М. Ю. Смішко. Ми використали її з невеликими доповненнями та корекціями⁵³.

Спалення відбувалося в межах могильника, місце майбутнього вогнища іноді позначали на поверхні (рівчаком, кам'яною огорожею). Поховальне вогнище розміщували на рівні давньої денної поверхні (рідше на підсипку, можливо невеликому заглибленні). На вогнище клали померлого та поховальний інвентар. Можливо, під час горіння відбувалася тризна, залишки якої попадали у вогонь. Після спалення залишки вогнища могли одразу перекрити земляним насипом (т. з. вогнища в положенні *in situ* приблизно 30%) або ж проводили ще ряд дій (70%, умовно позначені як стадія «збирання кісток»). В іншому випадку вогнище, як правило, згортали вбік (одне або більше скупчень на поверхні або в ямках, що складалися з вугілля, дрібних кальцинованих кісток, уламків посуду та речей). Зібрані кістки розміщували в ямці, урні, на рівні денної поверхні (найчастіше це комбінації з цих елементів — урна та ямка, урна та урна і т. ін.). Досить часто до відібраних кісток додавалися й речі. На завершення місце вогнища перекривали земляним насипом. Для археологічних комплексів зазначимо, що близько 30% залишків спалень облішені на рівні денної поверхні, в інших випадках певна частина спалення опинялася нижче цього рівня, але не багатого.

Ритуал як послідовний ланцюг дій досить простий — речі (покійник), збір кісток та їх поховання, (насип). Але його археологічний комплекс неймовірно складний. Додамо, що відомі підкурганні черняхівські поховання із спален-

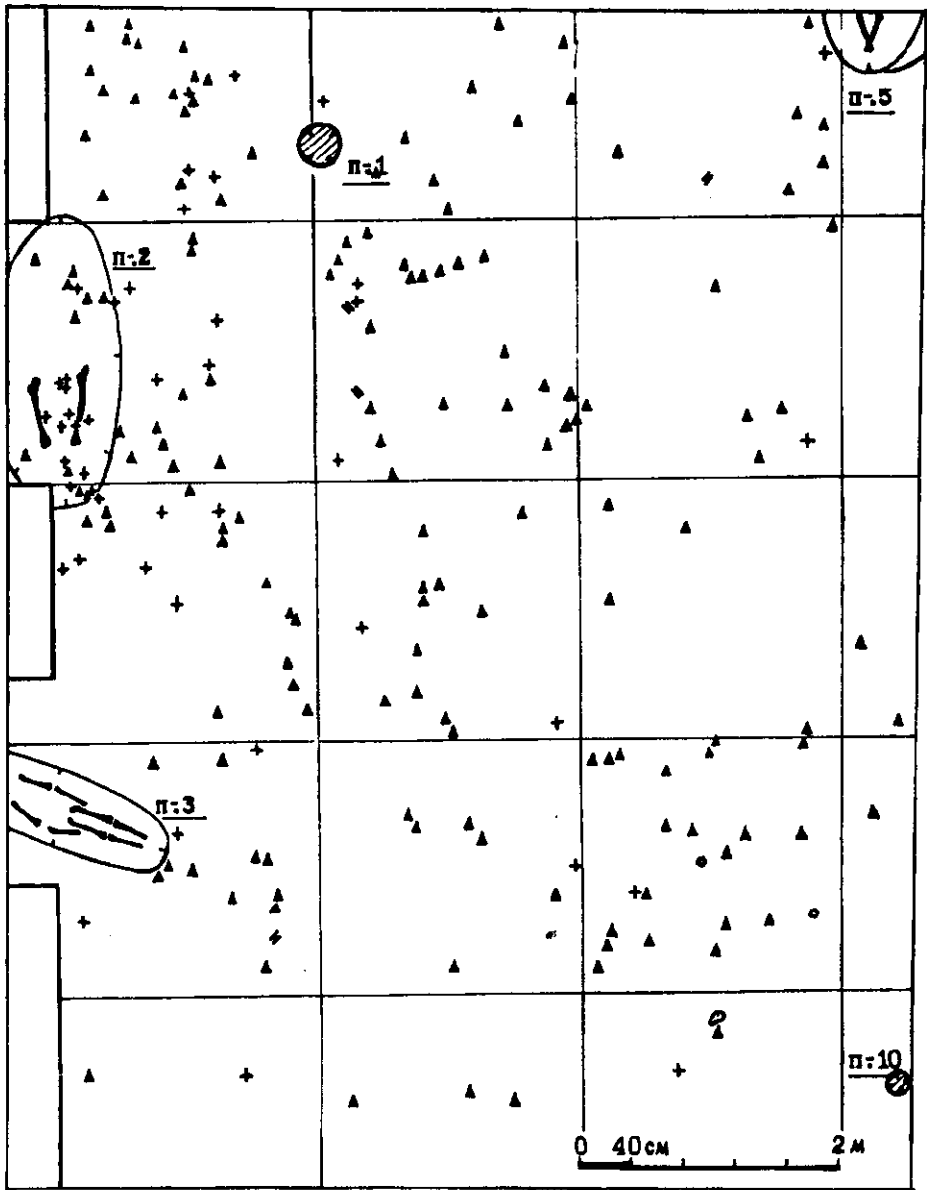

Рис. 6. Розташування знахідок з культурного шару та поховань на могильнику в Каневі (суцільна фіксація після першого штику).
Умовні позначення на рис. 5.

ням повністю відповідають описаному вище ритуалу. Відволікаючись від контурів насипу та використовуючи методику польових досліджень могильників «полів поховальних урн», виділити комплекс індивідуального спалення досить важко. Для прикладу проаналізуйте план та розріз типового карпатського кургану — Пилипів⁵⁴, Ізи⁵⁵ (рис. 4). За таких умов на площі одного кургану можна вирізнити мінімум 3—4 «спалення». Хоча в дійсності ми маємо справу з одноразовим похованням і в більшості випадків — індивідуальним. Це засвідчує антропологічний аналіз кісток та склад поховального інвентаря⁵⁶.

Характер шару та виокремлені спалення на черняхівських могильниках практично відповідають археологічному комплексу трупоспалення на місці. Відсутні або слабо позначені лише два елементи — земляний насип та залишки вогнища. На черняхівських могильниках насип не зафіксував в поло-
«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1993 р.

женні *in situ* фінальну стадію спалення — залишки вугілля та золи в такому вигляді, як вони збереглися в підкурганних похованнях. Залишені на поверхні вугілля, зола, можливо, обпалені ділянки ґрунту, вимивалися, вивітрювалися з поверхні⁵⁷. На поверхні залишилися рештки, що не піддаються руйнуванню, — кістки, кераміка, речі. Окремі фракції вогнища могли зберегтися в невеликих заглибленнях, що опинилися нижче рівня давньої денної поверхні (заглиблення для решток вогнища, ґрунт у заповненнях ям з ТП, якщо вони відбувались поряд з місцями кремацій). Усі ці рештки і створили комплекс культового шару, з яким нам доводиться стикатися в процесі розкопок.

Про можливість такої моделі обряду вказують наступні елементи археологічного комплексу черняхівських могильників:

— нижня межа поширення основного масиву знахідок з шару. Вони могли опинитися там за умови, якщо рівень давньої поверхні знаходився безпосередньо на цій глибині. Незначна глибина спалень відповідає такому припущенню, за яким частина з них залишалася на поверхні (як скупчення з кісток та решток вогнища, що інтерпретуються нами як шар або спалення з розсіяними кістками) або закопувались дещо нижче давньої поверхні (які відповідають урновим або ямним похованням). Про те, що рівень давньої поверхні не відповідає сучасному і знаходився глибше, дозволяють стверджувати також спостереження за культурним шаром черняхівських поселень, де вона дорівнює в середньому глибині $0,5 \pm 0,2$ м⁵⁸. Спостереження ґрунтознавців за інтенсивністю та напрямком росту гумусного шару також не виключають можливість його «зростання вгору»⁵⁹;

— відомі випадки близько розташованих скупчень кальцинованих кісток, що перекривалися знахідками фрагментів від однієї посудини: Каборга IV, п. 5⁶⁰, Обухів 1а, п. 32—33⁶¹;

— характер та кількість знахідок із шару, а саме: незначні розміри, сліди вторинного спалення, отримані в фрагментованому стані (виключає елемент руйнування), значна кількість (у деяких квадратах, прилеглих до залишків спалення до 50—70 одиниць). Навряд чи вони вибиралися з вогнища спеціально для того, щоб потім розкидати їх на значній площі. У всякому випадку на могильниках з безперечними залишками спалення на стороні нічого схожого ми не спостерігаємо — зарубинецька культура, раннього залізного віку, епохи енеоліту-бронзи⁶².

Закінчуючи характеристику культового шару на черняхівських могильниках, наголосимо, що це самостійне і унікальне явище, яке потребує ретельного підходу в дослідженні. Необхідне обов'язкове застосування точних методів його фіксації в польових та лабораторних дослідженнях.

Згідно даних, які ми маємо на цей час, — природа походження шару неоднорідна. Все, що виходить за межі традиційних складів комплексу поховання, умовно об'єднується зараз в поняття культового шару могильника — знахідки у верхніх горизонтах могильника, заповнених ям ТП та просто культових. Слід казати про багатфакторність у формуванні комплексу шару. Як нам здається із наведеного вище — провідна роль в його утворенні належить обряду кремації на місці поховання (в археологічному відношенні його рештки). Але, можливо, що частина шару утворилася внаслідок ритуального руйнування ТП. Не слід також виключати і якісь елементи тризни, що проводили під час або після захоронення. І, нарешті, слід враховувати фактор руйнування, який, на наш погляд, значно деформує первісну ситуацію. Ми розглянули досить ретельно лише один з можливих чинників, що вплинули на появу культового шару. Погоджуючись із запропонованою логікою пізнання та моделлю проведення обряду кремації, ми можемо переходити до наступних етапів досліджень, пов'язаних з переусвідомленням археологічних комплексів черняхівських спалень та їх історичних детермінант.

Примітки

¹ Кухаренко Ю. В. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном // СА.— 1955.— Т. XXII.— С. 142; Сымонович Э. А. Магия и обряды погребения в черняховскую эпоху // СА.— 1963.— № 1.— С. 49—60; Кравченко Н. М. Касановский могильник: По материалам

раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961—1964 гг. // МИА.— 1967.— № 139.— С. 102, 103; Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры.— Кишинев, 1986.— С. 6, 7; Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. // Могильники черняховской культуры.— М., 1989.— С. 83 та ін.

² Кравченко Н. М., Томашевский А. П. Отчет о раскопках поселения и могильника черняховской культуры Обухов I и Обухов Ia в 1983 году // НА ІА АН України.— № 1983/121; Кравченко Н. М., Петраускас О. В. Отчет о раскопках поселения и могильника черняховской культуры Обухов I и Обухов Ia в 1984 г. // НА ІА АН України.— № 1984/195. Користуючись нагодою, висловлюю щирю подяку Н. М. Кравченко за можливість скористатися ненадрукованими матеріалами.

³ Петраускас О. В., Петропазловский А. Б. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры в г. Каневе (Канев — ул. Пушкина) в 1991 году // НА ІА АН України.— № 1991/50.

⁴ Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 93—111.

⁵ Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 31.

⁶ Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ.— 1983.— Вып. Д1—22.— С. 65, 98—102.

⁷ Герета И. П. Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и Вельбарская культура // Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim.— Lublin, T. 2.— 1989.— S. 283—292.

⁸ Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.— К., 1984.— С. 58—85.

⁹ Нагадасмо, що верхній шар могильників після попереднього візуального огляду було знято за допомогою техніки.

¹⁰ Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники...— С. 93—110.

¹¹ Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники...— С. 64, 66.— Рис. 21, 22 і далі.

¹² Герета І. П. Звіт про розкопки Чернелево-Руського могильника у 1978 р. // НА ІА АН України.— № 1978/34. Див.: Звіти про розкопки І. П. Герети могильника черняхівської культури Чернелів-Руський у 1978—1982 рр., що зберігаються в НА ІА АН України.

¹³ Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 103.

¹⁴ Магомедов Б. В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 53.

¹⁵ Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры.— С. 126.

¹⁶ Магомедов Б. В., Рыжов С. Н., Лабай Б. И. Отчет Винницкого отряда Лесостепной Правобережной экспедиции в 1983 г. // НА ІА АН України.— № 1983/17а.— С. 4.

¹⁷ Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 103.

¹⁸ Магомедов Б. В. Каборга IV...— С. 53.

¹⁹ Магомедов Б. В., Рыжов С. Н., Лабай Б. И. Указ. соч.— С. 3.

²⁰ Сымонович Э. А. Отчет о работах на могильниках первых веков н. э. в пос. Каменке у овчарни с-за Приднепровский в районе Гавриловки, проводимых Скифской Степной экспедицией ИИМК АН СССР за 1953 год // НА ІА АН України.— № 1953/3.— С. 6.

²¹ Рикман Э. А. Балцаты II. Могильники черняховской культуры.— М., 1989.— С. 130.

²² Кухаренко Ю. В. Указ. соч.— С. 142.

²³ Рафалович И. А. Данчены...— С. 6.

²⁴ Магомедов Б. В. Каборга IV...— С. 53.

²⁵ Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 103.

²⁶ Магомедов Б. В., Рыжов С. Н., Лабай Б. И. Указ. соч.— С. 10.

²⁷ Кухаренко Ю. В. Указ. соч.— С. 142.

²⁸ Кравченко Н. М. Косановский могильник...— С. 103.

²⁹ Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка...— С. 51—55.

³⁰ Кравченко Н. М. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры // Исследование социально-исторических отношений в археологии.— К., 1987.— С. 211—213.

³¹ Магомедов Б. В. Черняховская культура...— С. 37.

³² Визначення, проведені науковим співробітником Інституту археології АН України П. М. Покасом.

³³ Кравченко Н. М., Шишкин Р. Г., Петраускас О. В. Отчет о полевых работах археологической экспедиции Киевского пединститута им. А. М. Горького в 1988 г. // НА ІА АН України.— № 1988/112.— С. 5.

³⁴ *Петраускас О. В., Петропавловский А. Б.* Отчет о раскопках могильника черняховской культуры в г. Каневе...— С. 21, 11.— Табл. XXX.

³⁵ *Федоров Г. Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. // МИА.— 1960.— № 89.— С. 88, 89.

³⁶ *Кравченко Н. М.* О методике социологического анализа...— С. 212, 213.

³⁷ *Рафалович И. А.* Данчены...— С. 6; *Werner J.* *Danceny und Brangstrup* // *Bonner Jahrbücher*.—1988.—№ 188.— С. 244.

³⁸ *Спостереження* за «плямами» глинобитних будівель наземного типу свідчать, що він не перебільшує 1—2 м від головного масиву завалів глини. Децю більша площа поширення інших знахідок над об'єктами — приблизно 4—6 м, що, однак, могло пов'язуватись з господарчою територією подвір'я.

³⁹ *Кравченко Н. М.* Косановский могильник...— С. 78, 79.

⁴⁰ *Рафалович И. А.* Данчены...— С. 33, 44.

⁴¹ *Проблема* поховань з так званими «розсіяними кісточками» виникла у вітчизняній археології під впливом польських дослідників. Гадаємо, що в східноєвропейській інтерпретації цього типу спалення у кожному випадку маємо справу з індивідуальним (авторським) складом ознак, що об'єднуються в цей тип (*Кравченко Н. М.* К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках // КСИА.— 1970.— Вып. 121.— С. 44—51; *Махно С. В.* Типи поховань та планування компанієвського могильника // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 87—95; *Никитина Г. Ф.* Систематика погребального обряда племен черняховской культуры.— М., 1985.— С. 72, 73). У всякому випадку черняхівські типи цих спалень не зовсім відповідають складу комплексів поховань типу «ogromnie szczuple wypelnisko w plytkich grobach nieckowatych» (*Szydlowski J.* *Ze studiow nad ciatopálnym obrzadkiem pogrzebowym kultury przeworskiej* // *Archeologia Polski*.— 1964.— Т. 9.— З. 2.— S. 447), а також «Brandschut» та «Brandschicht» (*Almgren O.* *Die ältere Eisenzeit Gotlands*.— Stookholm., 1914.— 1. Hefte.— 1914.— S. 50).

⁴² *Махно Е. В., Сикорский М. И.* Могильник черняховской культуры у с. Соснова на левобережье Днестра // *Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim*.— Lublin, 1989.— S. 249—252.

⁴³ *Кравченко Н. М.* Косановский могильник...— С. 102; *Никитина Г. Ф.* Систематика погребального обряда...— С. 72.

⁴⁴ *Сымонович Э. А.* Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на нижнем Днепре // МИА.— 1960.—№ 82.— С.119.

⁴⁵ *Кравченко Н. М.* К вопросу о происхождении некоторых типов обряда сожжения...— С. 48.— Рис. 13.

⁴⁶ *Кравченко Н. М.* О методике социологического анализа...— С. 213.

⁴⁷ *Смиленко А. Т.* Погребение в с. Башмачка // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 13—23.

⁴⁸ *Бодянский А. В.* Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье // АИУ за 1967.— К., 1968.— Т. 2.— С. 172—176.

⁴⁹ *Кухаренко Ю. В.* Ново-Покровский могильник и поселение // *Археология*.— 1952.— Т. VI.— С. 33—50.

⁵⁰ *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери.— К., 1969; *Вакулєнко Л. В.* Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.— К., 1977.— С. 34—42.

⁵¹ *Kokowski A.* Zagadnienie interpretacji kulturowey materialow z mlodszeo okresu rzymskiego typu Lukawica // *Archeologia Polski*.— Т. XXXIII.— 1988.— З. 1.— S. 165—168.

⁵² *Almgren O.* Op. cit.— S. 49, 50.

⁵³ *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани...— С. 60—85.

⁵⁴ *Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 136, 137.— Рис. 23.

⁵⁵ *Катигорошко В. Г.* Итоги изучения могильника Иза 1 в Закарпатье // СА.— 1980.— № 1.— С. 229—247.

⁵⁶ *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани...— С. 76, 77; *Катигорошко В. Г.* Итоги изучения могильника Иза 1...— С. 239.

⁵⁷ *Szydlowski J.* *Ze studiow*...— С. 447.

⁵⁸ *Винокур И. С., Островский М. И.* Раковецкий могильник // МИА.— 1967.— № 139.— С. 144—159; *Терпиловский Р. В.* К проблеме контактов киевской и вельбарской культуры // *Kultura wielbarska z mtodszyim okresie rzymskim*.— Lublin, 1989.— С. 233.

⁵⁹ *Возраст и эволюция* черноземов.— М., 1988.— С. 108.

⁶⁰ *Магомедов Б. В.* Каборга IV...— С. 33.

⁶¹ *Кравченко Н. М., Петраускас О. В.* Отчет о раскопках в 1984 году.— С. 17.

⁶² *Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура // САИ.— Вып. Д1—19.— 1964.— С. 22, 23;

Крушельницькая Л. И. Могильник конца бронзового века в Сопоте // *Slownenska archeologia*.— Т. XXVII.— 1979.— С. 291. *Захарук Ю. М.* Софійський тілопальний могильник // *АП*.— 1952.— № 4.— С. 112—120; *Даніленко В. М., Макаревич М. Л.* Червонохутірський могильник мідного віку з тілопаленням // *АП*.— 1956.— Вип. 6.— С. 92—98.

О. В. Петраускас

О «КУЛЬТОВОМ СЛОЕ» И ПОГРЕБЕНИЯХ С ТРУПОСОЖЖЕНИЯМИ НА МОГИЛЬНИКАХ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ.

В статье рассматриваются объективные характеристики одного из элементов могильников черняховской культуры, т. н. «культурного слоя». Характеристика представлена по трем основным параметрам — планиграфическое и стратиграфическое положение на могильнике, а также состав и характер сохранности находок из слоя. Описание произведено с учетом уже опубликованных памятников, архивных и фондовых материалов, а также результатов полевых исследований автора. Представляется, что в значительной своей части археологический комплекс слоя имеет явную связь с остатками трупосожжений. Проведенный анализ показал, что комплекс черт, характеризующих явление, не соответствует принятым в литературе представлениям о причинах, повлиявших на его образование. Представляется, что значительная часть противоречий, возникающих между объективными показателями культурного слоя (и всего могильника как целостного комплекса) и его реконструируемой исторической детерминантой возможно снять, если допустить использование носителями черняховской культуры иной модели обряда трупосожжения. Общепринято рассматривать сожжения культуры как остатки кремации на стороне. Характеристики слоя дают основания для предположения о том, что кремация могла совершаться на месте захоронения.

O. V. Petrauskas

CONCERNING THE «CULT LAYER» AND BURIALS WITH CORPSE CREMATION FROM BURIAL MOUNDS OF THE CHERNYAKHOV CULTURE

Objective characteristics of one of elements from burial mounds of the Chernyakhov culture, the so-called «cult layer», are considered in the paper. Characteristics are represented by three main parameters: planigraphic and stratigraphic position on the mound, composition of findings from the layer and type of their safety. Description is made with allowance for the already published relics, data from archives and funds. It is found that the archaeological set of the layer has obviously been connected with corpse cremation remains. The carried analysis has shown that a set of attributes characterizing the phenomenon is not in compliance with data from literature on reasons induced its formation. A considerable part of contradictions which arose between objective parameters of the cult level (and the whole mound as an integral set) and its reconstructed historical determinant may be removed if assume another model of corpse cremation rite used by carriers of Chernyakhov culture. It is generally accepted to consider culture cremation as remains of by-side cremation. Characteristics of the layer permit supposing that cremation might be made on the very burial place.

Одержано 11.12.92